

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

ISSN 2667-7326 | e-ISSN 2667-6710

Haziran / June 2019, 12: 283-318

Kur’ân’da Cehennem Kavramının Tefsîr Müdevvenatına Yansıması Üzerine Genel Bir Değerlendirme

A General Assessment on Reflection of Inferno Phenomenon in the Glorious Qur'an on the Collected Works of Hermeneutics

Hatice Şahin Aynur

Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

Kur’ân-ı Kerîm Okuma ve Kıraat Anabilim Dalı

Assistant Professor, Ondokuz Mayıs University, Faculty of Theology,

Department of Recitation of the Qur’an and the Science of Qiraat

Samsun/ Turkey

haticesaahin@gmail.com

orcid.org/0000-0001-5214-7547

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 12 Nisan / April 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 24 Mayıs / May 2019

Yayın Tarihi / Published: 20 Haziran / June 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Sayı / Issue: 12 **Sayfa / Pages:** 283-318

Atıf / Cite as: Şahin Aynur, Hatice. “Kur’ân’da Cehennem Kavramının Tefsîr Müdevvenatına Yansıması Üzerine Genel Bir Değerlendirme [A General Assessment on Reflection of Inferno Phenomenon in the Glorious Qur'an on the Collected Works of Hermeneutics]”. *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 12 (June 2019): 283-318.

<https://doi.org/10.18498/amailad.553325>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

A General Assessment on Reflection of Inferno Phenomenon in the Glorious Qur'an on the Collected Works of Hermeneutics

Abstract

In this paper, the approach of hermeneutics acquis to the phenomenon of inferno will be examined. Inferno, being abstract, narrated in the verses via arts of hypostatization, metaphor, etc.; every now and then, it is identified via art of personification and induced to speak by attributing life to it. Although inferno encompasses great amount of space in Islamic cultural history, in the paper, it will be limited to the collection of hermeneutics. Literature of hermeneutics being tremendous, the impossibility of handling each interpretation yields another limitation. For this reason, the works that are flourished in their fields will be investigated; literature belonging to second classical period, as we might call, will rather be preferred since it brings together the terminology and material up to its time. The reason of writing such a paper is to reflect how inferno, which is portrayed in minds with sui generis lacony in the verses, is handled by hermeneutical; how these hermeneutical's pedagogical and cultural anthropological understandings reflect to the interpretation of the verses. Forasmuch, for comprehension in cognitive level of eschatological world, which possibly involves ontological difference compared to this world, the necessity of hermeneutical's depiction and description cannot be denied. As to the importance of the study, with the effect of modern discourse and paradigm, rather than to judge or ignore the classical hermeneuticals, to draw attention to the necessity of gravitating towards enriching the perspective with their transmissions.

Summary

In the Glorious Qur'an, "jahannam" (hell) is mentioned in seventy-seven verses, fifty-one of which is Meccan and twenty-six Madanian (the verses that were revealed in the city of Madinah), in order to inform collocutors of divine revelation about the punishment aspect of eschatological world and explain the content of styles of punishment. Hell is narrated in Glorious Qur'an in a very succinct manner. The main theme of it is "fire" and contains boiling water, unfavorable food, pits and valleys. Almost every detail of hell is mentioned in the verses; from severity of its fire to its effect, from its fume to its shade, from its warden's reactions to sinners to sinner's food and drink, their repentance,

their state of mind and all of them is pictured as if they are from a movie scene. Thus, the styles of torments of hell is not only originated from physical and biological sources in the context of external factors that resemble natural events like fume, shade and as nutrients like food, drink, but also spiritual and psychological sources as being deprived from ru'yatullah (seeing Allah). This place of torment has seven layers such as jahannam, jahîm, hawiya, hutama, lazâ, sa'îr, saqar and nineteen attendants as mentioned in the verse.

This study investigates the reflection of hell to the hermeneutics acquis regarding the commentary of scholars of hermeneutics on verses about hell in the Glorious Qur'an. "Jahannam" (hell) -being originated from the Glorious Qur'an in Islamic literature- becomes clear with regards to its terminological meaning; however, it is difficult to claim the same about its lexical meaning. Scholars of linguistics have different opinions about its etymology. Some claim that the word has its origin in Arabic, while there are others who claim that it originates from Persian or Hebrew. Jahannam's, being a word without inflection, accepting neither feminine gender suffix nor definitiveness prefix, empirically of feminine gender give rise to the thought that it is a proper name that is transferred from a foreign language. As a result of the discussions, there is no doubt that the word became Arabicized and it is a place of punishment for the evildoers. Terminologically, it is the name of the fire that is prepared for the ones that are entitled to the torment of Allah who tantalize Allah's verses and His messengers, polytheists, wrongdoers, satans and arrogants.

Jahannam has been the subject of study in several fields throughout the history of Islam. In other fields, jahannam has been even tried to be visually expressed and been subject of drawings that is at the level of informing about its degrees and severity. This is because the presentation of jahannam in the Glorious Qur'an is through the arts of embodiment, tropology and the like rather than direct expressions and also from time to time the art of personification is used to give voice to it. Although jahannam has serious amount of aggregation in Cultural History of Islam we will limit this to entire corpus of hermeneutics in this paper. Certainly, concerning the extensity of collected works of hermeneutics, the impossibility of handling all interpretations is self-evident. Therefore, the works that are flourished in their fields and the literature belonging to the second classical period, as we might call, will rather be preferred since they bring together the written and narrated material up to their time.

The reason to write such a paper is to investigate the style of interpretation of jahannam, regarding the hermeneutics acquis, which is portrayed in minds with sui generis lacony in the Glorious Qur'an and also to determine the reflection of

the scholars of hermeneutics' pedagogical and anthropological understandings among their own circumstances and living conditions on the interpretations of the verses. Because Jahannam, being a part of eschatological world, differs ontologically from the world we live in. To comprehend Jahannam mentally at cognitive level, the necessity of scholars of hermeneutics' expansion, description and portrayal is undeniable. It is certain that while interpreting the verses of the Glorious Qur'an, the aim of scholar of hermeneutics is to understand the purpose of Allah and share his findings with society. In this context, scholar of hermeneutics tackles the problems of his/her time with his/her scientific, linguistic, sociological and psychological lore and producing solutions by synthesizing with revelation. In addition, the verbalist viewpoint of the scholar, sufistic standpoint and his/her desire to feature the verses of judgement constitutes his/her interpretation's main theme and at this very point, Jahannam, containing all of the aforementioned issues in some way, takes its share from all scholars of hermeneutics' relevant standpoints. Jahannam, being a matter of faith and abstract, although not suitable for a sound interpretation, is used as a motivating factor by being commented upon widely by scholars of hermeneutics for a better description of a believer in this world of trial. In other words, the process of training that motivates with heaven and scares with hell, is detailed and shaped by scholars of hermeneutics' contribution. Therefore, every scholar's interpretation of verses according to his/her cultural tendencies would be effective for a society's understanding that live under the same conditions with him/her.

The main reason for a fairly detailed description of Jahannam in the Glorious Qur'an might be to inform the polytheists, nonbelievers, hypocrites and the evildoers on the way of rebellion to Allah, the punishment they will face in the hereafter as a result of their irresponsibilities. For the sake of disappearance of uncertainty in the minds, the scenes of torments are depicted and visualized. The most frequent style of torment in Jahannam, in fact, the first thing coming to mind when Jahannam is mentioned is the fire. Since the gruesome of exposure to fire, even in the circumstances of this world, causes psychological interaction, the fire theme is something that human beings closely experience in the world and the degree of its' painfulness, if it happens to be the style of torment, is a component that human beings have an idea of.

The importance of the study is to draw attention to judging and ignoring - which is by the effect of modern discourse and paradigm that is guided by secular worldview, of the classical scholars of hermeneutics who transferred the interpretation of the Glorious Qur'an especially on the context of narration and also in terms of acumen although they interpret in the realms of their cultural

anthropologies. For the interpretation of verses about Islamic Law and transactions or the ones that are metaphorical or allegorical (in a more classical expression), although renewing the interpretations is inevitable for the protection of the Glorious Qur'an's universality and timeliness, the contribution of tradition to us in the interpretation of definitive verses of judgement is unignorable. Additionally, in this situation, rather than ignoring the tradition and disdaining their interpretations according to conditions of their times, the necessity to gravitate towards enriching our perspective by reclining upon their transmissions is also inevitable.

Keywords: The Glorious Qur'an, Hermeneutics, Hermeneuticals, Commentary, Inferno.

Kur'ân'da Cehennem Kavramının Tefsîr Müdevvenatına Yansıması Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Öz

Bu makalede tefsîr müktesebatının cehennem olgusuna yaklaşımı işlenecektir. Cehennem, soyutluk içermesinden ötürü ayetlerde tescîm, mecâz gibi sanatlarla aktarılmakta, kendisine yer yer canlılık izafe edilerek teşhis sanatıyla kişiselleştirilmekte ve dillendirilmektedir. Cehennem İslam kültür tarihinde fazlaca yekûn kaplasa da makalede tefsir müdevvenatıyla sınırlandırılacaktır. Tefsir literatürünün genişliği sebebiyle bütün tefsirlerin ele alınmasının imkânsızlığı diğer bir sınırlamaya yol açmaktadır. Bu sebeple alanında neşvünemâ bulmuş eserler incelenecek, ikinci klasik dönem diye de adlandırabileceğimiz periyota ait müellefat, zaten kendilerine kadar gelen terminoloji ve materyali cem ettikleri için daha ziyade tercih edilecektir. Makalenin yazılış amacı, ayetlerde eşsiz bir i'cazla zihinlerde tablolastırılan cehennem, müfessirler tarafından nasıl ele alındığını yansıtmak; onların kültürel antropoloji ve pedagojik anlayışlarının ayetlerin teviline yansımasını saptamaktır. Zira dünyaya oranla ontolojik farklılık içermesi muhtemel eskatolojik alemin, bilişsel düzeyde kavranabilmesi için müfessirlerin tasvir ve betimlemelerine ihtiyaç yadsınamaz. Çalışmanın önemine gelince, modern söylemler ve bakış açılarının etkisiyle, geleneksel müfessirleri yargılamak veya yok saymaktan ziyade onların aktarımlarıyla ufku zenginleştirmeye dair açılımlara yönelmenin zorunluluğuna dikkat çekmektir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsîr, Müfessir, Yorum, Cehennem.

Giriş

Tüm insanlığa gönderilen vahiy, muhataplarını Allah'a ve Rasulüne itaate çağırılmaktadır. İman boyutuyla anlaşılabilir olan bu çağrı, erbabı tarafından yorumlandığında daha vazih olmaktadır. Eğitim, anlayış, kültür vb. unsurlar açısından farklı değerlere sahip olan insanların tamamı aynı vahye imana çağırılmaktadırlar. Her çağ ve toplumun, farklı yapı ve algı dünyası çerçevesinde vahyin yorumlanması tefsir geleneğini oluşturmaktadır.

Bütün müfessirler kendi kültürel antropolojik yapıları ile Kur'ân'ı yorumlamakla kendi kültürel eğilimlerine işaret etmektedirler. Müfessirin Kur'ân'ı tevîl etmesi elbette ilâhî maksadı tespit etmeyi murat ettiği için kıymetlidir. Müfessir bilimsel, sosyolojik ve psikolojik birikimiyle kendi çağına ait sorunları ilâhî vahiy ile sentezlemektedir. Takdir edilir ki bir makale çalışmasında bütün müfessirlere yer vermek imkânsızdır. Binaenaleyh döneminde önder ve bugün de kısmen güncelliğini muhafaza eden müfessirler tercih edilecektir. Bu gerçeklikten hareketle makalede farklı dönemlere ve farklı ekollere ait müfessirlerin yorumları "Cehennem" başlığı altında değerlendirilecektir. Örneğin kendisine kadar yazılan ve kısmen rivayet edilen tefsirleri dirayet tefsiri çerçevesinde cem eden Râzî, en çok başvurduğumuz müfessirdir. Benzer bir durumu rivayet tefsir geleneğinin son halkalarından olan İbn-i Kesir için de söylemek mümkündür. Bunun yanında çağdaş müfessirler ile tasavvufî ve fikhî yorumlara ağırlık veren müfessirler de makalede yer almaktadır.

Kur'ân'da cehennem kelimesi, Kur'ânî kelimelerin en soyutlarından olduğu halde ayetlerde hakkında fazlaca bilgi verilmektedir. Cehennem detaylıca anlatılmasının en büyük amacı belki de, inkârcı ve günahkar suçlulara sorumsuzluklarının neticesinde karşılaşacakları cezayı haber verip onları caydırmaktır. Bu hedefe ulaşılması için cehennem sahneleri adeta gözlerde canlanacak mahiyette aktarılmaktadır. Cehennemle ilgili ayetlerin içeriğinde en fazla kullanılan ateş motifi kavramın zihinlerde daha da netleşmesini sağlamaktadır. Dünya hayatında dahi ateşe maruz kalmaya tahammül edilemezken, henüz tecrübî manada fikir sahibi olunamayan cehennem ateşi oldukça korkutucu durmakta ve psikolojik etkileşime neden olmaktadır. Cehennem Kur'ân'da oldukça veciz bir şekilde anlatılmaktadır. Şöyle ki ateşin şiddetinden etkisine, gölgeliğinden

dumanına, görevlilerinin tepkilerine, günahkârların yiyecek, içeceklerden pişmanlıklarına kadar tablolaştırılmakta, onların psikolojileri ve halet-i ruhiyeleri dillendirilmektedir. Bu panoramaya her müfessir kendi pedagojik anlayışı çerçevesinde bakarak ayetleri detaylandırmakta, canlılığını ve etkisini artırmak amacıyla yorumlamaktadırlar.

1. Cehennem Kelimesinin Tanımları

Cehennem kelimesi terim anlamıyla -İslâm literatüründe Kur'ân-ı Kerîm kaynaklı olması hasebiyle- netlik kazansa da aynı şeyi sözlük anlamı için söylemek zordur. Öncelikle kelime kökeninin aidiyeti hakkında farklı görüşlerden bahsetmek mümkündür. Bazı İslâm âlimleri kelimenin kökünün Arapça olduğunu savunsa da bunun Farsça ya da İbranice olduğunu söyleyenler de mevcuttur. Kökünün Arapça olduğunu kabul edenler, cehennem kelimesinin Arapça "cehnam" kelimesinden alındığını "cehnam"ın ise "cehm"den türediğini ileri sürmüşlerdir. Sözlükte cehm (cehennâm, cihinnâm) derin kuyu, uğursuz, kirli ve hoş görülme-yen manasındadır.¹

Cehennem kelimesinin aslının Farsça olduğunu düşünen bulunduğu gibi² İbranicede çukur, kuyu manasındaki "kihinnam"³ kelimesinin Arapçalaşması⁴ ve suçluların atıldıkları "ge hinnom" (hinnom vadisi) ya da Grekçe "geenna" kelimesinden geldiğini iddia edenler de bulunmaktadır.⁵ Aynı zamanda cehennem kelimesinin gayr-ı munsarîf olması, dişlilik ve ma'rifelik takısı kabul etmemesi ve semaî müennes olması yabancı dilden geçmiş bir özel isim olmasına bağlanmaktadır.⁶ Kelimenin Arapçadan türediğini ileri süren âlimler ise;

¹ Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed Ensârî İbn Manzûr, "Chm", *Lisânü'l-'Arab* (Beyrût: Dâru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, ts.), 2: 404.

² Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıp el-İsfehânî, "Chm", *Müfredâtü elfâzi'l- Kur'ân* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2011), 209- 210.

³ Günahkarların ahirette gideceklerine inanılan mekân.

⁴ Seyyid Muhammed Murtazâ Zebidî, "Chm", *Tâcu'l-'arûs* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1306h), 16: 126.

⁵ Ömer Faruk Harman, "Cehennem" (Dinler Tarihi), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7: 225.

⁶ İbn Manzûr, "Chm", 2: 404; Asım Efendî, "Chm", *el-Ûkyânûsu'l-besîd fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhîd* (b.y.: Âsitâne, ts.), 3: 421.

“فعل” vezninden cehennem özel ismi ve te'nisten ötürü gayr-ı munsarîf olduğunu düşünmektedirler.⁷

Istılahta ise cehennem, eskatolojik alemde kafirlerin, günahkâr kulların ve yahut Allah'ın azabına müstehak olan kişilerin kendisi ile cezalandırılacağı ateşin adıdır.⁸ Ölüm sonrası azabı hak edenlerin varacağı ceza yeri olan cehennemi Cevherî (ö. 400/1009'dan önce), Allah'ın kullarına onunla azap ettiği ateşin adıdır ve bundan Allah'a sığınınız,⁹ şeklinde tanımlarken İbn Manzûr (ö. 711/1311), Allah'ın tutuşturduğu ateşin ismi¹⁰ olarak tanımlamaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de yetmiş yedi kez geçen kelime,¹¹ Allah'ın ayetleri ve peygamberleri ile alay edenler (el-Kehf 18/106), müşrikler (el-Enbiyâ 21/29-98; el-Fecr 89/33), günahkârlar (Meryem 19/68; Tâhâ 20/74; ez-Zuhruf 43/74; er-Rahmân 55/43), şeytanlar (Meryem 19/68) ve büyülenenler (en-Nahl 16/28; ez-Zümer 39/60) için hazırlanan; kapıları (ez-Zümer 39/32; Gâfir 40/76; el-Hicr 15/44), bekçileri (Gâfir 40/49) bulunan; kızgın bir ateş (el-Kâria 101/11), yakıtı insan ve taşlar (el-Bakara 2/34; et-Tahrîm 66/6), içeceği irinli su (İbrâhîm 14/16), yiyeceği zakkum ağacı olan (ed-Duhân 44/43) azap ve işkence mahalli olarak betimlenmektedir. Cehennemin geçtiği yetmiş yedi ayetten elli biri Mekkî, yirmi altısı Medenî sureler içerisinde yer almaktadır.

2. Cehennem'in İsimleri

Makalemizin temel konusu cehennemin isimleri olmasa da gelecek bölümde verilecek bilgilerin zihinde şekillenebilmesi için bunlara kısaca değinmek yerinde olacaktır. Zaten bu konu ile ilgili fazlaca hem yüksek lisans tezi¹² hem de makale¹³ bulunmaktadır. “Cehennemin isimleri”

⁷ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili* (İstanbul: Şura Yayınları, ts.), 2: 12.

⁸ İsfahânî, “Chm”, 209; İbn Manzûr, “Chm”, 2: 404; Zebidî, “Chm”, 16: 126.

⁹ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd Cevherî, “Chm”, *es-Sihâh tâcü'l-luğa* (Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1979), 5: 1892.

¹⁰ İbn Manzûr, “Chm”, 2: 404.

¹¹ Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1996), 226-227.

¹² Geniş bilgi için bk. Hüseyin Yıldırım, *Kur'ân'da Cennet ve Cehennem Tasvirleri* (Yüksek Lisans Tezi, 100. Yıl Üniversitesi, 1999); Cemal Ergün, *Kur'ân'ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması* (Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Üniversitesi, 2006); Mustafa Çiçek, *İslâm Kelamında Cennet ve Cehennem* (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2008).

ifadesine bakıldığında genel olarak onun ya azap çeşitlerini ya da bölümlerini kastettiği görülmektedir. Sayıları hakkında kesin bilgi vermenin zorluğuna rağmen, el-Hicr suresinin kırk dördüncü ayetinde belirtildiği üzere yedi kapıdan neşet yedi isim üzerinde özellikle durulmuştur. Bu isimlere kısa ve öz olarak bakıldığında şu şekilde sıralanması mümkündür.

Cehennem

Makalemizin temel konusu olduğu için burada fazlaca bilgi vermeyerek diğer isimlere geçilecektir. Lakin tefsirlerde cehennemin yedi kapısının bulunduğu, kişinin azgınlık derecesine göre ilk kapının cehennem kapısı olduğu belirtilmektedir.¹⁴ Denilebilir ki cehennem, azap yurdunun en hafif bölgesi ve ilk girişidir.

Cahîm

Kur'ân-ı Kerîm'de yirmi altı¹⁵ ayette geçen¹⁶ cahîm kelimesi, cehennemin isimlerinden olup¹⁷ "ateş kat kat alevlendirildiği zaman" (et-Tekvîr 81/12) ayetinde belirtildiği gibi alevin şiddetli olması ve şiddetli ateş manasına gelmektedir.¹⁸ Ateşin ve azabın şiddetinden ötürü cahîm dendiği de söylenmektedir.¹⁹ Kitabü'l-ayn yazarı da "câhimü'l-harb/şiddetü'l-katl fi'l-ma'rake" ifadesiyle cahîmin insanlar üzerindeki hükümranlığa dikkat çekmektedir.²⁰ Kur'ân-ı Kerîm'de ahiret azabını

¹³ Bazı örnekler için bk. Hasan Hüseyin Tunçbilek, "İslam Düşüncesinde Cehennemin ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fena Problemi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2006): 15-33; Thomas J. O'shaughnessy, "Cehennemin Tanımlayıcı İsimleri ve Bunların Eleştirisi Altında Gelişimi", trc. Ömer Kara, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1 (2000): 299-352; Ahmet Çelik, "Kur'ân'a Göre Cehennem'de Kalmanın Semantik Tahlili", *Ekev Akademi Dergisi* 11 (2002): 75-91.

¹⁴ Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 5: 50; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.), 7: 3827.

¹⁵ el-Bakara 2/119; el-Mâide 5/10, 86; et-Tevbe 9/113; el-Hacc 22/51; eş-Şu'arâ 26/91; es-Saffât 37/23, 55, 64, 68, 97, 163; Ğâfir 40/7; ed-Duhân 44/47, 56; et-Tûr 52/17; el-Vâkia 56/94; el-Hadîd 57/19; el-Hâkka 69/31; en-Nâzi'ât 79/36, 39; et-Tekvîr 81/12; el-İnfîtâr 82/14; el-Mutaffifîn 83/16; et-Tekâsur 102/6; el-Müzzemmil 73/12.

¹⁶ Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 201.

¹⁷ İbn Manzûr, "Chm", 2: 189.

¹⁸ İbn Manzûr, "Chm", 2: 189.

¹⁹ İsfehânî, "Chm", 187.

²⁰ Ebû Abdîrrahman Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-'Ayn* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 2003), 1:219.

ifade etmek için cehennem kelimesinden sonra onun yerine en sık kullanılan kelimedir. Hz. İbrahîm'in atıldığı ateş (es-Saffât 37/97) dışında cehennem manasında kullanılmaktadır. Müfessirlerden Ömer Nasuhî Bilmen'e göre cahîm cehennemin altıncı tabakasıdır. Rivayetlere bakıldığında şiddet bakımından ikinci sırada olup inatçı müşriklerin cezalandırılacağı yer olabilir.²¹

Hakka suresinde yer alan ayette ise "(Allah şöyle der): Onu yakalayıp bağlayın. Sonra onu cahîme atın." (el-Hâkka 69/30-31) Buradaki cahîme "en büyük ateş" manasını veren Râzî (ö. 606/1210), cehennemin bu ismi almasının sebebini, onun insanlara hükümran olmasıyla açıklamaktadır.²²

Hâviye

Elif- lam takısı olmadan mağrife kabul edilen kelime,²³ yüksekten çukura düşmek manasındaki "hüviy"den müştak bir isimdir.²⁴ Kur'ân-ı Kerîm'de sadece bir yerde geçen hâviye²⁵ hadiste cehennemin adı olarak zikredilirken²⁶ İslam kültür geleneğinde de cehennemin isimlerinden kabul edilmektedir. Ayette "İşte onun anası hâviyedir. Hâviyenin ne olduğunu ne bileceksin? O, kızgın bir ateştir." (el-Kâria 101/9-11) mealinde geçmektedir. Eğer hâviye kelimesi derin çukur manasında ele alınırsa, anlam, tepe üstü ateşe düşecektir şeklinde olmaktadır. Yahut ateşe düşen kimse yüksekten düşeceği için ateş derin bir çukur gibi kabul edilebilir.²⁷ Son ayetle birlikte düşünüldüğünde hâviye için harareti yüksek ve derin bir ateş tanımı yapılabilir.

Umm kelimesinin hâviye ile kullanılması ise belağat açısından kusursuz bir anlatımdır. "Me'va" manasına istiare yoluyla mecazdır. Ana kelimesi asıl, kök kabul edildiğinde onun başı- sonu, varacağı yer, sığınacağı kucak ve ana vatanı haviyedir, manasına gelmektedir. Suçluların yaptıklarından ötürü barınacakları yer kalmadığı için son

²¹ Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 7: 3827.

²² Ebû Abdillâh Fahrüddîn b. Hüseyin Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013), 30: 101.

²³ İbn Manzûr, "Hvy", 15: 169.

²⁴ İsfehânî, "Hvy", 849; İbn Manzûr, "Hvy", 15: 169.

²⁵ Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 801.

²⁶ Nesâî, "Cenâiz", 9.

²⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 32: 70.

barınakları olan hâviyeye atılacakları kastedilerek onlarla istihza edilmektedir.²⁸

Hutame

Kur'ân-ı Kerîm'de toplam beş²⁹ yerde geçen³⁰ ve cehennemin isimlerinden olan "hutame", hatm kökünden türeyerek mübalağa manasını içeren sıfat isimdir. Kelime manası olarak kırıp parçalamak, ufalamak (unufak etmek)³¹ iken hutame haliyle çok şiddetli azap³² anlamına gelmektedir.

"O, Allah'ın yüreklere işleyen tutuşturulmuş ateşidir." (Hümeze 104/6-7) ayetinde yer alan "hutame" tanımı sözlük anlamı ile paralellik taşımaktadır. Diğer bir ifadeyle ayet, kırıp geçiren, yalayıp yutan ateş manalarını zımında barındırmakta olduğunu hissettirmektedir. Taberî (ö. 310h.), bu itibarla hutamenin içine atılan her şeyi yok etmesi nedeniyle aç gözlü ve obur insana da aynı ismin verildiğini belirtmektedir.³³

Ayrıca belagat açısından cehennemin hutama adıyla isimlendirilmesi surenin ismi sebebiyle olabilir. Zira ikisi de aynı kalıptandır ve mana açısından hümeze başkalarının gönlünü kırmak, haysiyetini incitmek anlamında iken hutame de kırıp geçirmek olmaktadır. Bir diğer benzerlikte ise hümeze ve lümeze insanların gıybetini yapmak suretiyle ölü etlerini yemek varken, hutamede de ateşin eti ve deriyi yiyip bitirmesi vardır.³⁴

Sözü geçen ayette narın Allah'a atfedilmesi, sadece ateşin korkunçluğu sebebiyle değil aynı zamanda dünyada mal varlığı nedeniyle tekebbür sahiplerinin Allah'ın huzurunda nefretle karşılandıklarını belirtmek amacıyla olabilir.³⁵

²⁸ Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 9: 69.

²⁹ Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 254.

³⁰ ez-Zümer 39/21; el-Vâkıa 56/65; el-Hadîd 57/20; el Hümeze 104/4,5.

³¹ İsfehânî, "Htm", 242.

³² İbn Manzûr, "Htm", 3: 227.

³³ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Bejrût: Dâru'l-Fikr, 1999), 15: 377, 378.

³⁴ Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 9: 119.

³⁵ Ebu'-A'lâ Mevdudî, *Tefhimü'l-Kur'ân*, trc. Muhammed Han Kayani v.dğr. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 7: 234.

Lezâ

Kur'ân-ı Kerîm'de, Mekkî surelerden Meâric suresinde sadece bir ayette geçen (el-Meâric 70/15) lezâ da cehennemin isimleri arasında yer almaktadır. Sözlükte alevlendirmek, şiddetli ateş,³⁶ halis ateş³⁷ manasında olan lezâ, leziye fiilinden türemiş olup gayr-ı munsarîf ve nekra haliyle kavramlaşmış bir isimdir. Lezâ'nın cehennemin ikinci tabakası olduğunu söyleyen müfessir³⁸ olduğu gibi cehennemin isimlerinden biri olduğunu belirtmekle yetinenler³⁹ de olmuştur.

"Hayır! Şüphesiz o, derileri kavurup çıkaran alevli ateştir" (el-Meâric 70/15-16) ayeti de lezânın sözlük anlamını destekler mahiyettedir. Alevin şiddeti başın ve vücudun derisini soyup çıkarmakta, eti ve deriyi kemikten ayırmaktadır.⁴⁰ Bu dehşet karşısında ayetin sibakında vurgulandığı üzere kişi, kendisini kurtarmak için evlatları dâhil olmak üzere aile bireylerini feda etmekten çekinmemektedir.⁴¹

Se'îr⁴²

Kur'ân-ı Kerîm'de fiil kullanımı hariç (et-Tekvîr 81/12) toplam on altı ayette⁴³ geçmekte olan se'îr, se'r kökünden gelen sıfat isimdir. Sözlükte ism-i mefûl kullanımı (mas'ûr) tutuşturulmuş⁴⁴ manasında olan

³⁶ İbn Manzûr, "Lzy", 12: 286.

³⁷ İsfehânî, "Lzy", 740.

³⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b.Ahmed b.Ebî Bekr Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 2004), 18: 186.

³⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 14: 93; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 30: 113; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn* (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1998), 562; Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 9: 86.

⁴⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 14: 93.

⁴¹ el-Meâric 70/10-14.

⁴² Türkiye'de hazırlanmış tez ve makalelerin çoğunda "sa'îr" şeklinde kullanılan kelimeyi biz bilinçli olarak "se'îr" olarak yazmak istedik. Çünkü "S" harfi Arapçadaki "sâd" harfi değil, "sîn" harfidir dolayısıyla başlangıç harfi sâd olsaydı ancak kelimenin "a" sesiyle okunması ihtimal dâhilinde olabilirdi. Bunun dışında "a" sesinin akabinde gelen "ayın" harfinin etkisi altında "a" sesi kullanılmıştır diye bir tespit olursa bunun da mümkün olamayacağını belirtmek gerekir. Zira bunun kıraat açısından daha büyük bir yanlış olduğuna dikkat çekmenin yanında "ayın" harfi kendisinde isti'lâ sıfatını barındırmaz; aksine istifâle sıfatı vardır, dolayısıyla pratikte ses vasat bir kalınlıkla kulağa gelse de aslî sıfatları ayının tefhîm harfi olmasına izin vermez. Bu nedenle se'îr kelimesinin sa'îr olarak kullanılması kanaatimizce hatalıdır.

⁴³ Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfheşes*, 430.

⁴⁴ İbn Manzûr, "S'ar", 6: 266.

se'îr, "Şüphesiz Allah kafirlere lanet etmiş ve onlara alevli bir ateş hazırlamıştır" (el-Ahzâb 33/64) ayetinde olduğu gibi Allah'ın tutuşturduğu, alevlendirdiği bir ateş anlamında da zikredilmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'deki on altı kullanımın sekizinde nekra olarak geçen kelimenin bazı ayetlerde "azâbi's-se'îr" ifadesi ile yer alması onun azap mahallerinden, cehennemin isimlerinden biri olarak kullanıldığını göstermektedir.

*Sekar*⁴⁵

Sekar Kur'ân-ı Kerîm'de toplam dört (el-Kamer 54/48; el-Müddessir 74/26, 27, 42) yerde⁴⁶ geçen ve sekara fiilinden türeyen bir isimdir. Sözlükte güneş yakması,⁴⁷ şiddetli azap⁴⁸ manalarını içeren kelime, gayr-ı munsarıftır ve yer aldığı ayetlerde cehennem yerine özel bir isim olarak kullanıldığı için cehennemin isimlerinden kabul edilmiştir.

Sekar sözcüğünün bulunduğu ayetlerin geneline bakıldığında müfessirler, onu, kemik, et, deri vb. yakmak istediği her şeyi yakıp yok eden, bu yok oluş sonrasında yeniden yaratma olsa dahi onu da yok eden ve böylece azap etmeye devam eden ateş⁴⁹ olduğu şeklinde yorumlamışlardır.

Genel olarak cehennemin isimleri yukarıda kısaca açıkladığımız isimler olsa da Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli azap yerleri/ türlerinden bahsedilmektedir. Ayetlerde yer alan "Sûu'd-dâr", "dâru'l-bevâr", "siccîn" gibi ifadeler daha ziyade cehennemin diğer isimleri ya da azap mahalleri olarak düşünülmekte, "azabu'l-harîk", "hamîm" gibi kavramlar ise azap türleri olarak kabul edilmektedir. Temas ettiği her şeyi yok eden manasında olan semûma gelince kullanıldığı iki ayetten

⁴⁵ Sekar kelimesi de yaygın olarak se'îr gibi "s" harfinden sonra "a" sesiyle kullanılmaktadır. Hâlbuki kelime "sîn" harfiyle başlamıştır ve "a" sesiyle değil "e" sesiyle devam etmelidir. Burada "sîn" harfinden sonra "kâf" harfinin gelmesi "e" sesi yerine "a" sesini kullanmaya sebep olmuş görünmektedir. Oysa bu durum hem kıraat hem de harflerin sıfatları bakımından hatalıdır. Uygulamada "kâf" harfi kendinden öncesini değil kendi hareke (sesli harf) sesini kalın okutmaktadır.

⁴⁶ Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 432.

⁴⁷ İsfehânî, "Skr", 414.

⁴⁸ İbn Manzûr, "Skr", 6: 292.

⁴⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 13: 144; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kurân*, 17: 95, 19: 51; Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 8: 164.

birinde (el-Vâkıa 56/42) azap çeşidi, diğerinde “azabe’s-semûm” (et-Tûr 52/27) terkihiyle azap yeri olarak yorumlanmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de yüz kırk dört kez⁵⁰ geçen ve bunlardan yüz on sekizinde cehennem ateşi anlamında kullanılan “nâr” kelimesi aslında yukarıda sayılan cehennemle ilgili isimler ve kavramları; azap çeşitlerini yani uhrevî âlemin ceza boyutunun genel mahiyetini ihata etmektedir. Bu sebeple çoğu zaman cehennem yerine en sık kullanılan kavramdır. Ateş manasındaki nârın gözle görülen⁵¹ mi yoksa manevi mi olduğu tartışma konusu olsa da “... yakıtı insanlarla taşlar olan ateşten sakının...” (el-Bakara 2/24) ayetinde dikkat çekildiği üzere ateş manası sabittir. Hadis literatüründe de cehennemle ilgili en çok kullanılan kavramın “nâr”⁵² olduğu görülmektedir. Cehennemin isimleri ve kullanılan ilgili terimleri kısaca işledikten sonra cehennemin tefsîr müdevvenatına yansıması bölümüne geçebiliriz.

3. Cehennem Kavramının Tefsîr Müdevvenatına Yansımaları

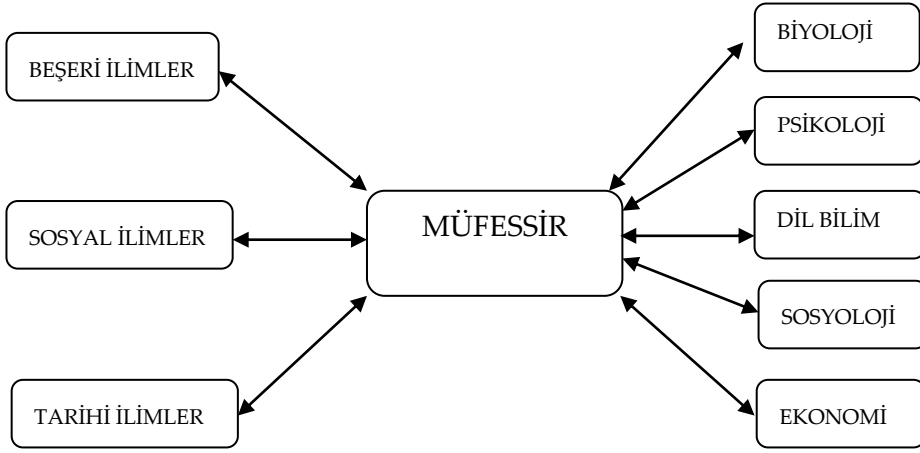
Cehennem kelimesinin anlamının verildiği bahiste de geçtiği gibi Kur'ân-ı Kerîm'de elli biri Mekkî, yirmi altısı Medenî olmak üzere yetmiş yedi yerde geçen cehennem, İslam kültür tarihinde çok geniş bir yer kaplamaktadır. Çünkü cehennem genel manada azap mahalli olarak düşünülse dahi reelde dünya hayatının karşılığı mahiyetindedir. Bilindiği üzere İslâm'da Allah'a kul olmak amacıyla yaratılmış insanın yaratıcının kendisinden beklediği kulluk düzeyini gerçekleştirmesi ölçüsünde uhrevî karşılık alacağı vaat edilmektedir. Ödül ya da ceza mahiyetindeki bu karşılıkların ceza boyutu, cehennem özel ismiyle kavramlaşmıştır. Dolayısıyla kelimenin tefsîr müdevvenatında geniş yer alması şaşırtıcı değildir. Zira insana ‘bu dünyada doğru ve yararlı eylemlerde bulunursan ahirette mutluluğa erişirsin’; ‘kötülük yaparsan ahirette azap çekeceksin’ demek kafi değildir. Bunun için gerekli olan, o kişinin kendi iradî davranışlarının nasıl sonuçlanacağını bir şekilde tahayyül etmesini sağlayabilmektir. Yani akla daha doğrudan bir hitap gerekmektedir ve böyle bir hitap mecaz, teşbih ve temsiller olmadan etkin bir şekilde gerçekleştirilemez. Binaaleyh müfessirler, cehennemin dünyevî tecrübelerden hareketle ölçülemez azap yoğunluğunu anlatma

⁵⁰ Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 815- 817.

⁵¹ İsfehânî, “Nar”, 828.

⁵² A. J. Wensinck - J. P. M. Mensing, *el-Mu'cemu'l-müfehres* (Leiden: Mektebetü Birll, 1936), 7: 20-38.

adına teşbih/ mukayese ve her türlü tasviri eserlerinde cem etmişlerdir.⁵³ Ayrıca bir müfessirin kendi periyodundan bağımsız yorumlar yapabileceğini varsaymak da yerinde olmaz. Bu bağlamda müfessirin yaşadığı dönemdeki sosyolojik, psikolojik, ekonomik unsurların yanında sosyal, beşerî ve tarihi ilimlerin etkisi de tevile yansımaktadır.

54

Pozitif ilimlerin yanında müfessirin temel hareket noktasının İslam olduğu muhakkaktır. Lakin İslamî algının Kur'ân tasavvurundan bağımsız olmadığını da unutmamak gerektiği için durum daha karmaşık bir hal alabilmektedir. Örneğin Mustafa Öztürk, Şafîî fıkhı, eş'ârî kelâmı ve Gazzâlî irfanının müfessir Râzî'nin Kur'ân tasavvurunun epistemolojik referanslarını oluşturduğunu söylemektedir.⁵⁵

Cehennem, özel adıyla açıklamaya muhtaç bir kelime olduğundan Kur'ân-ı Kerîm bu konuda detaylı bilgiler vermektedir. Ayetlerde yer alan bilgiler çoğu zaman tasvir mahiyetinde cehennem yapısını, derecesini, işlevini ve azap türlerini işlemektedir. Lakin müfessirler ve kelimacılar başta olmak üzere İslam âlimleri ayetlerin bu tasviriyle yetinmemiş konuyu çok farklı düzeylerde ele almışlardır. Öyle ki

⁵³ Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsir* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 3: 1331.

⁵⁴ Tefsirlerin kültürel antropolojik yaklaşımına örnek için bk. Hatice Avcı, "Tefsir Eserlerini Kültürel Antropolojik Yaklaşım ile Okumak", *Sosyal Bilimler Dergisi* 6/34 (2019): 511-523.

⁵⁵ Mustafa Öztürk, "Tefsirde Fahrettin er-Râzî", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahrettin er-Râzî*, ed. Ömer Türker - Osman Demir (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 285.

cehennemin şu anda yani kıyametten önce var olup olmadığı dahi tartışma konusu olmuş ve halen olmaktadır. Ancak şu kadar var ki, zamanını sadece Allah'ın bildiği sa'at/kıyamet mutlaka gerçekleşecek ve dünya hayatındaki tutum ve davranışları istikametinde herkes karşılığını mutlaka ahirette görecektir.⁵⁶ Hatta bu hakikat, Hz. Muhammed'den (s.a.v.) önceki peygamberlerin kavimleriyle giriştikleri tevhi'd mücadelesini konu edinen Kur'ân kıssalarının yüce kitapta anlatılma gerekçeleri arasında zikredilmektedir.⁵⁷ Şimdi cehennemle ilgili kısaca bahsi geçen meselelere detaylı bir şekilde bakmak yerinde olacaktır.

3.1. Cehennemin Fiziki Koşulları

3.1.1. Cehennemin Kapsamı, Dağ, Kapı, Vadi ve Kuyuları

Cehennemin kapsam ve boyutu konusunda ayette çok net bir ifade bulunmaktadır. "O gün cehenneme 'doldun mu?' deriz. O da 'daha var mı?' der." (Kâf 50/30) ayetinde açıkça ifade edildiği gibi cehennemin hiçbir sınırlılığı bulunmamaktadır. Buutları açısından "doldun mu?" ifadesini secde suresindeki "dolduracağım" (es-Secde 32/13) ifadesine hamleden Fahrettin Râzî, nihayetinde cehennemin doldurulacağını ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle "daha var mı?" sözü henüz dolmadığını lakin Allah'ın bir vaadi olarak cehenneme sevk öncesi işlemler tamamlandıktan sonra dolacağına işaret etmektedir⁵⁸. Elbette bu, Allah'ın günahkarlara kızgınlığı vaadini bildiren ve cehennemin hırsla doyumsuzluk gösteren konuşmasıyla kişiselleştirilmiş, mecazî bir deyim olabilir. Nitekim Beydavî'ye (ö. 685/1286) göre cehennem ile soru cevap şeklinde konuşulması, hayalleri çalıştırmak ve olacıkları tasvir etmek içindir.⁵⁹ Cehennemin farklı açılardan betimlenmesi, pedagojik etkisini artırdığı için 16. yüzyıldan itibaren resim sanatına da yansımıştır. Öyle ki dini içeriğe sahip kitaplarda dahi cennet ve cehennem resimleri bulunmaktadır. Bunlardan Muhammediye'nin yazarı Yazıcıoğlu Mehmet eserinde mahşer, uluhiyet âlemi, cennet kapıları ve katları

⁵⁶ el-A'râf 7/187; el-Kehf 18/21; et-Tâhâ 20/15; en-Nâzi'ât 79/42.

⁵⁷ Kur'ân'da kıssaların anlatılma gerekçeleri hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Kara, *Bireysel ve Toplumsal Açılardan Kur'ân Kıssaları* (Samsun: Üniversite Yayınları, 2018), 118-144; Mustafa Kara, "Kur'ân Kıssalarının Anlaşılması", *Günümüz Tefsir Problemleri*, ed. Ali Karataş - Yunus Emre Gördük (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018), 219-225.

⁵⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 27: 150.

⁵⁹ Nâsuriddîn Ebû Sa'îd Abdullah b. Ömer Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-tevîl* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 2003), 2: 424.

(firdevs cenneti, cennetü'l-celâl, cennetü'l-me'vâ vd.), daha ziyade ateş içeriği ağırlıklı olan cehennem tasvirleri çizmiştir.⁶⁰

Cehennemin konuşmasının hakiki manada olduğunu düşünenler de bulunmaktadır. Alûsî (ö. 1270/1854), ahiret aleminin dünyaya kıyasla anlaşılamayacağını dolayısıyla bunun mecazî kabul edilmesinin doğru olmadığını belirtmektedir.⁶¹ İlaveten Alûsî, görüşünü destekler mahiyette, Rabbinin cehenneme ayağı ile müdahalesine kadar cehennemin ihtirasının devam ettiği hadisini aktarmaktadır.⁶² Cehennemin konuşmasının temsili olmadığını düşünen diğer bir müfessir İsmail Hakkı Bursevîdir (ö. 1137/1725). Onun tercih ettiği görüşe göre cehennem, Allah'ın tıpkı insanların uzuvlarını konuşurması gibi konuşacaktır. Bu Allah için mümkündür. Ahiret hayatının dünyanın alışlagelen hayatından farklı olduğunu belirten müfessir kendi ihtiyarını desteklemek üzere "cehennem kıyamet günü insanlara doğru kükreyecek, hücum edecek, melekler zincirlerle çekecek, müminlere 'ey mümin çabuk geç, senin nurun ateşimi söndürdü', diyecektir", rivayetini aktarmaktadır. Ayrıca müfessir, cehennemin daha var mı? şeklindeki sorusunu ziyadeliği nefy ve hükmü takrîr manasında almaktadır. Yani bilineni tasdik anlamında 'benim yanımda daha fazlasını alacak yer var mı?' demek, 'artık doldum, senin vaadin yerine geldi, bir iğneyi bile alamayacak hale geldim' demektir.⁶³

Cehennemin fiziki yapısıyla ilgili diğer bir içerik olarak kapılarının bulunduğu ayette belirtilmektedir: "Onun yedi kapısı vardır ve her kapıya onlardan bir grup ayrılmıştır." (el-Hicr 15/44) Lakin bu kapıların mahiyeti ve yerleşim düzeni hakkında bilgiler verilmemektedir. Ayette geçen kapıları üst üstedir, buna da delil münafıkların en alt tabakada olduğunu belirten ayettir (en-Nisâ 4/145) ya da cehennem bir karargâh gibi yedi kısma ayrılmıştır ve hepsinin ayrı kapıları vardır, şeklinde yorumlayan müfessirler⁶⁴ bulunmaktadır. Benzer bir yorumu yapan

⁶⁰ Mürüvvet Harman, "Yazıcıoğlu Mehmed'in Muhammediye'sinde Yer Alan Cennet ve Cehennem Tasvirleri", *Mukaddime Dergisi* 5/1 (2014): 98- 109.

⁶¹ Ebu's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillâh Âlûsî, *Ruhu'l-me'ânî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 2001), 13: 337, 338.

⁶² Buhârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 282.

⁶³ İsmail Hakkı Bursevî, *Ruhu'l-beyân* (İstanbul: Cümle Yayınevi, ts.), 9: 126, 127.

⁶⁴ Râzî, *Mefâtilu'l-gayb*, 19: 151; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 10: 30; Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 5: 50.

Nesefî (ö. 710/1310), cehennemin kapılarından kastın onun tabakaları, derekeleri ve suçluların yuvarlanacakları yerlerdir, en üst tabaka da tevhit inancına sahip olanların tabakasıdır, demektedir.⁶⁵ Bunun yanında girecek kişilerin fazla olmasının kapı fazlalığını gerektirdiğini; veyahut yedi rakamından günahların uygulandığı ve hissedildiği duyu organlarının -ki bu organlar göz, kulak, dil, el, ayak, ağız ve fercedir⁶⁶- kastedildiğini söyleyen müfessir de⁶⁷ mevcuttur. Bahsi geçtiği üzere cehennemin kapılarını yukarıda aktarılan isimlere hamleden müfessirler çoğunlukta olmakla beraber, nâr kelimesinin bu kullanımların tamamını ihata ettiği görülmektedir.

“Cüz'üm meksûm” ifadesi çeşitli bölümler olduğunu destekleyen diğer ifade iken günah düzeyinin farklı olmasının ceza boyutunu da farklılaştıracağını aklen mümkün kılmaktadır. Kuşeyrî (ö. 465/1072), küfrün farklı dinlerden ibaret olduğunu, bunların değişik zümreler halinde azapta birleşeceklerini ve cehennemin her bir çukuruna ayrılmış bir kavmin bulunduğunu belirtmektedir.⁶⁸ Fakat kapı yahut kısımların mahiyeti ve düzeni hakkında çok fazla bilgi sahibi olmadığımız, hakikî bilginin Allah katında olduğu aşikârdır. Belki bu sebeple pek çok müfessir ilgili ayetin tefsir bahsini ‘doğrusunu Allah bilir’ söyleminin nezaketiyle tamamlamaktadır.

Cehennemin fiziki tasvirleri arasında “onlardan sonra namazı zayi eden, şehvet ve dünyevî tutkularının peşine düşen bir nesil geldi. Onlar bu tutumlarından ötürü büyük bir azaba (gayya) çarptırılacaklardır.” (Meryem 19/59) ayetinin yorumu bulunmaktadır. Ayette şehvetten ve Allah'ın yasakladıklarını yapanların uğrayacağı cezadan bahsedilmekle birlikte ayette yer alan gayya kelimesi kuyuya hamledilmekte ve gayya kuyusu diye meşhur olan bir cehennem kuyusunun varlığından söz edilmektedir. Zemahşerî (ö. 538/1143), Allah'a sığınılan vadi rivayetini aktarmakla birlikte ‘gayy’ın “azgınlığın karşılığı” olduğunu iştihad

⁶⁵ Ebu'l-Berekât Hafızuddîn Abdullah b. Ahmed Nesefî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiki't-te'vîl* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 2001), 1: 665.

⁶⁶ Organ dağılımında eksik olan kalptir. Çünkü kalp cehenneme kapalı, cennete açıktır: çünkü kalp doğrudan Allah'la irtibatı olabilen bir organdır. Bu sebeple cennet kapısının sekiz olduğu belirtilmiştir. Bk. Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 5: 50.

⁶⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 5: 50.

⁶⁸ Ebu'l-Kâsım Zeynulislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdülmelik Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 2000), 2: 139.

yaparak aktarmaktadır.⁶⁹ Söz konusu deyim in Türkçede de yerleştiğini vurgulayan Elmalılı, bunun cehennemin bütün derelerinin kendisinden Allah'a sığındığı bir vadi olduğunu eklemektedir.⁷⁰

"Ben onu dimdik bir yokuşa sardıracağım" (el-Müddessir 74/17) ayeti de cehennemin içeriği hakkında bilgi veren ayetler arasındadır. "Sa'ûd" kelimesinin hadislerden rivayetle ateşten bir dağ olduğunu nakledenlerin⁷¹ yanında onun kişinin takat yetiremeyeceği derecede çetin bir azaptan temsil ve teşbih olduğunu belirten müfessirler⁷² bulunmaktadır. Nitekim ayetin sibakında ilgili şahsın ayetten etkilenip ne kadar uzun ve derin düşündüğü, ölçüp biçtiği ama bir o kadar da inat ettiği muazzam bir şekilde ifade edilmektedir. Kurtubî (ö. 671/1273), ayeti garip bir hadis çerçevesinde yorumlamaktadır: 'sa'ûd' ateşten bir dağ olup ona yetmiş yıl boyunca tırmanacak, sonra aynı şekilde oradan aşağı yuvarlanacak ve bu ebediyen devam edecektir.⁷³ Diğer ihtimal ise arkasından ölüm gelince canı çıkacak gibi sürekli yukarı yükselir, böylece bedeninin dışından azap edildiği gibi, bedeninin içinden de azap edilmiş olur. Yani cehennemliğe rahatın söz konusu olmadığı azap yüklenecektir.⁷⁴

3.1.2. Cehennem Görevlileri

"(Görevlilere şöyle seslenirler:) Ey Malik! Rabbin bizim işimizi bitirsin. O da, 'Siz hep böyle kalacaksınız' der." (ez-Zuhruf 43/77) ayetinde zikredildiği gibi cehennem ehlinin cehennem görevlileriyle diyalogu mevcuttur. Cehennemin görevlilerinin bulunduğu açıkça bildiren ayette cehennemdekilerin gerçek manada yardım mı istedikleri yoksa imkansızlığını bile bile bir temenni mi diledikleri konusu net olamamakla birlikte, içinde buldukları çaresizlik sebebiyle, yardım talep etmeleri muhtemel görülmektedir. Müfessirler tarafından ayetteki ifade sadece talep boyutuyla değil farklı şekillerde de incelenmektedir. Örneğin müfessir Râzî, cehennem görevlisi malikin cehennem ehline

⁶⁹ Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer Zemaşşerî, *el-Keşşâf* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 3: 24, 25.

⁷⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5: 231.

⁷¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8: 162.

⁷² Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 30: 178; benzer yorum için bk. Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 19: 49.

⁷³ Tirmizî, "Cehennem", 9.

⁷⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 19: 48, 49.

cevabını ne zaman verdiğini tartışmaktadır: Hemen mi yoksa uzun bir süre sonra mı olduğu konusunda açıklama yapılmadığını kaydederek onlara cevabın kendilerini hafife almak maksadıysa geciktirilmesinin imkânsız olmadığını belirtmektedir. Râzî, ilave olarak farazî şartları da değerlendirmektedir: şayet bir kişi "Allah onlara cehennemde kalacaklarını zaten bildirdiyse böyle bir istekte bulunmaları abes değil midir?" derse bunun cevabı 'onların acizliğindedir', demektir. Diğer bir ifadeyle uzun bir süre aynı durumda kalan cehennem ehlinin kimi zaman sessiz lakin kimi zaman da şiddetli azabın etkisiyle çaresizce yok edilmeyi istemeleri normal kabul edilmektedir.⁷⁵

Çağımızın müfessirlerinden Elmalılı ise malikin cehennem muhafızının ismi olduğunu söyleyerek cehennemdekilerin malikin Rabbinden kendilerini öldürmesini, dolayısıyla bu azaptan kurtulmak istediklerini belirtmektedir. Kaynak göstermeksizin İbn Abbas'tan rivayetle malikin cevabının bin yıl sonra olduğunu aktarmaktadır.⁷⁶

Cehennem görevlilerinin varlığının yanında "üzerinde on dokuz (görevli melek) vardır." (el-Müddessir 74/30) ayeti de görevlilerin sayısı hakkında bilgi vermektedir. Müfessir Kurtubî'ye göre on dokuz sayısı cehennem için görevli meleklerin tamamını ifade edebileceği gibi bunlar sorumlu meleklerin önderleri de olabilirler.⁷⁷ İbn Kesîr'e (ö. 774/1373) göre ise bu melekler zebanilerin liderleridir ve yaratılışları oldukça kocaman, ahlakları çok katıdır.⁷⁸ On dokuz ifadesini son derece detaylandıran Râzî, Vahidî'den aktarımla müfessirlerin şöyle dediklerini belirtir: Cehennem bekçileri on dokuz olmakla birlikte bu meleklerin gözleri şimşek, dişleri çatal çatal ve kanca biçiminde, saçları ayaklarına değmektedir.⁷⁹ Tek avuçlarının içi Rebîa ve Mudar kabilelerini içine alabilecek kadar geniştir. Usulü gereği tek yorumla yetinmeyen Râzî,

⁷⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 27: 195.

⁷⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6: 390.

⁷⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kurân*, 19: 52, 53.

⁷⁸ Ebu'l-Fidâ İmâmüddîn İsmâil İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm* (Beyrût: Dâru Kütübi'l-ilmîyye, 2015), 6: 315.

⁷⁹ Bu ibarelerin kullanılmasında müşriklerin çoğunluğun kendilerinde olması zannıyla meydan okumaya kalkmasına dair rivayetlerin payı büyük görünmektedir. Dolayısıyla Allah'ın görevlilerine güç yetirilemeyeceği ifade edilmektedir. Hatta Alak suresi 17 ve 18. ayetlerdeki "Haydi taraftarlarını çağırın, biz de zebanileri çağıracağız." buyruğu Allah'ın onlara meydan okuması şeklinde yorumlanmaktadır. Bk. Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 9: 557.

sayının on dokuz olmasını açıklarken kullandığı ihtimallerden bir tanesinde bu sayı hayvanî ve tabîî kuvvetlerdir ki; hayvanî kuvvetler on iki, tabîî kuvvetler ise yedidir, demektir.⁸⁰

Konuya daha itikâdî bir yaklaşım sergileyen Elmalılı ise insanın ruhî ve ahlakî kuvvetlerini tahlil ve tasnif ederek bu on dokuz sayısının sırrını ve hikmetini açıklamaya çalışmanın doğru olmadığına dikkat çekerek 'bu akılla bilinebilecek bir konu değil iman meselesidir', demektir. Zira ayetin sibakında da zebanilerin sayısının kâfirler için bir fitne olduğu hatırlatılmaktadır.⁸¹ Bu noktada vahiy yoluyla tertip edildiği için Kur'ân âyetlerinin anlaşılmasında/yorumlanmasında siyak ve sibakın yani bağlamın önemli rol oynadığını söylemek de yerinde olacaktır.⁸²

Cehennem görevlilerine cehennem ehlini zorla cehenneme soktukları için de zebanî⁸³ denmektedir. "...O ateşin başında gayet katı, çetin, Allah'ın kendilerine verdiği emirlere karşı gelmeyen ve kendilerine emredilen şeyi yapan melekler vardır." (et-Tahrîm 66/6) ayetinde dikkat çekildiği üzere bu melekler katılık ve çetinliklerini cehennem ehline karşı kullanmaktadırlar.⁸⁴ Sâbûnî'ye göre onlar azaptan yaratılmışlardır ve kendilerinden merhamet istenildiğinde acımamaktadırlar. İnsanlara yemek ve içmenin sevdirmesi gibi onlara da cehennemdekilere azap çektirmek sevdirmiştir.⁸⁵

3.2. Cehennem Azap Çeşit/ Türleri

3.2.1. Maddî ve Biyolojik Kaynaklı Olanlar

Nâr

Öncelikle belirtmek gerekir ki buradaki maddî ve biyolojik azap ayırımı, yeni bir iddiada bulunmak ve azap çeşitlerini kesin çizgilerle ayırmayı hedeflemekten ziyade, anlatımı ve zihinde şekillenmeyi kolaylaştırmak amacını taşımaktadır. Maddî ve biyolojik azap çeşitlerinin en temeli ve en yaygın olanı şüphesiz ki cehennem ateşidir.

⁸⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 30: 179.

⁸¹ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 8: 164.

⁸² Mustafa Kara, "Hacc Süresi 15. Âyetin Anlaşılmasında Etkili Olan Üç Problem ve Çözüme Dair Yaklaşımlar", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37 (2014), 228.

⁸³ Bk. İbn Manzûr, "Chm", 6: 16.

⁸⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 7: 426.

⁸⁵ Muhammed Alî Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2001), 3: 386.

Ateş motifi cehennem ile o kadar özdeşleşmiştir ki çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılmaktadırlar. Ya da cehennem denince akla ateş gelmektedir. Daha önce de zikredildiği üzere Kur'ân-ı Kerîm'de yüz on sekiz yerde⁸⁶ cehennem ateşi manasında nar kelimesi geçmektedir.

Narın gözle görünen ateş olduğunu belirten Râğıp İsfehânî, nâr ile nurun aynı kökten geldiğini narın insanların dünya hayatına, nurun da ahiret hayatına faydalı olduğunu vurgulamaktadır.⁸⁷ Bu bakış açısıyla narın dünya için güzel nimetlerden olduğunu belirten Câhiz (ö. 255/869), cehennemin temel azap şeklinin ateş olmasının asıl amacının insanları dünyada kötülüğe meyletmekten vazgeçirmek olduğunu söylemektedir.⁸⁸ Nitekim ayetlerin pek çoğunda Câhiz'in işaret ettiği gibi bir davranış anlatılmakta ve sonucunda karşılaşacakları azap hakkında bilgi verilmektedir. İnsanın kendisini dünyadaki ateş içinde bile tahayyül etmesi psikolojik açıdan son derece etkileyici bir unsurdur. Bunun üzerine bir de henüz varlığı ve içeriği hakkında yakînen ve tecrubî manada bilgi sahibi olmadığımız cehennem ateşi kişiyi dehşete düşürecek derecede korkutucu ve caydırıcı olabilme potansiyeline sahiptir.

Cehennem ateşinin kimlere dokunacağını belirtildiği ayetlerde ateşin seviyesi ve şiddeti konusunda bilgiler verilmekte, cehennem sahnesi gözlerde canlandırılmaktadır: “Şüphesiz ayetlerimizi inkâr edenleri ateşe atacağız. Derileri yanıp döküldükçe, azabı tatmaları için onların derilerini yenileyeceğiz. Şüphesiz, Allah azîz ve hakîmdir.” (en-Nisâ 4/56) Ayette yer alan ve fiili muzarinin başına gelen 'sîn ve sevfê' edatlarıyla birlikte gelecek zaman katederek kullanılan “atacağız” ifadesi tehdit ve va'id içermektedir. نُصَلِّيهِمْ kelimesinde “onları cehenneme sokarız” manasından daha fazlasının olduğunu belirten Râzî, bu ifadenin “onları ateşte kebab ederim” anlamını içerdiğini istişhâd yaparak paylaşmaktadır. Bu kısma kadar ayette geçen kelimelerin tevlini yapan Râzî, buradan sonra farazi soru ve cevaplara yer vermektedir. Örneğin ilk soru olarak Allah'ın onları ebedî olarak, cehennemde tuttuğu sürede yanmayan ve pişmeyen derileri neden tercih etmediğini sorgulayanlara cevap vermektedir. Ve cevaben Allah'ın

⁸⁶ Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 815- 817.

⁸⁷ İsfehânî, “Nar”, 828.

⁸⁸ Ebû Osman Amr b. Bahr Câhiz, *Kitâbu'l-hayevân* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1969), 5: 461, 464.

elbette buna kadir, hatta hiç ateş olmadan da aynı azabı çektirebilme gücüne sahip olduğuna ama vadinin bu olmadığına dikkat çekmektedir. Bunun yanında daha ilginç başka bir mesele olarak, cehennemde yanan derilerden sonra yenilenen derilerin, günahı işleyen deriler olmadığını, dolayısıyla yeni derilerin bu azabı hak edip etmediğini tartışmaktadır.⁸⁹ Bir parantez açarak ayetin Allah'ın azîz ve hakîm oluşuyla bittiğini hatırlatmanın yerinde olduğu kanaatindeyiz. Zira yukarıda geçen tartışmaların tamamını anlamlı bir noktaya bağlayan bu sıfatlardır; sonsuz izzet ve güç sahibi olan ve bu gücünü birçok hikmete mebni olarak kullanan Allah'ın yapacakları, söz konusu sıfatlarından ötürü imkânsız olmadığı gibi tartışmaya da açık değildir.

Müfessir Râzî'nin herhangi bir tetikleyici unsur olmadan, normal koşullarda insanın zihnine gelmeyecek bu sualleri tartışması yersiz değildir. Çünkü bu sualler, bütün sıfatlarının bilincinde olarak Allah'a inanan bir mümin için gerekli görünmese de her müfessirin kendi kültürel antropolojik koşullarında tefsir yazdığını unutmamak gerekmektedir. Çünkü içinde buldukları toplumun meseleleri müfessirin tefsiri yazma sebebidir. Aksi durumda daha öncelerde tefsir yazılmıştır ve yenisine ihtiyaç yoktur. Bir eş'arî kelamcısı olan Râzî'nin yaşadığı zaman dilimi göz önünde bulundurulursa kelâmî tartışmaların zirveye ulaşması, kendisinin yaşadığı asırda vefat eden Mutezilî müfessir Zemahşerî'nin (ö. 538h) kelâmî bir tefsirinin varlığı -ki Râzî tefsirinde en fazla Zemahşerî'nin görüşlerine reddiyede bulunmakta ve çoğu zaman kendisini muhatap dahi almadan Keşşâf sahibi diye hitap etmektedir- ve bu unsurların toplumu yönlendirmesi elbette müfessirin yorumlarını etkilemektedir.

Cehennem ateşi karşısında cehennem ehlinin onun dehşetinden ötürü ne kadar pişman oldukları ayette aktarılmaktadır: "Ateşin karşısında durdurulup da 'Ah keşke dünyaya geri döndürülsek de Rabbimizin ayetlerini yalanlamasak ve müminlerden olsak' dedikleri vakit (hallerini) bir görsen!" (el-En'âm 6/27) Müfessir İbn Kesîr, cehennem ehlinin bu pişmanlıklarının cehennem ateş, zincir ve diğer unsurlarını gördükleri ve o korkulu anı gözleri ile müşahede ettikleri vakit gerçekleşeceğini belirterek, kâfirlerin aslında içten içe Peygamber ve davasının hak olduğunu bildiklerini lakin kendilerine tabi olanlara

⁸⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 10: 108, 109.

aksini söylemeleri nedeniyle derûnî pişmanlık içindeki ruh hallerini aktarmaktadır. Fakat Allah onları yalanlamakta ve ayetin siyakında "...Eğer geri döndürülselelerdi yine kendilerine yasaklanan şeylere döneceklerdi. Doğrusu onlar yalancılarıdır." buyurmaktadır. Rivayet tefsiri geleneğinin son halkalarından olan İbn Kesîr, bu ayetin insanlara mümin görünüp de içlerinde küfür gizleyen münafıkları kastetmesinin de muhtemel olduğunu belirtmektedir.⁹⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de cehennem ateşinin dehşeti de anlatılmaktadır. "Hayır, onlar kıyameti yalanladılar. Biz ise o kıyameti yalanlayanlara çılğın bir cehennem ateşi hazırlamışızdır. Bu ateş onları uzak bir mesafeden görünce onun müthiş kaynamasını ve uğultusunu işitirler." (el-Furkân 25/11-12) Bir tasvir metodu olarak teşhis sanatının icrası ile canlı olmayan soyut bir nesneye canlılık kazandırılmakta ve öfkeli bir bireyin davranışı cehennem tarafından sergilenmektedir. Râzî bu meseleyi üç başlık altında toplayarak: ehli sünnete göre hayatın olması için beden şart değildir, belki Allah cehennemde canlı bir ateş yaratmıştır; ateşin alevinin sesi ve hızı, öfkeli kişinin sesine ve hareketlerine teşbih edilmiştir; bu ifadeyle zebanilerin öfkesi kastedilmiş olabilir, şeklinde görüşlerini sıralamaktadır.⁹¹ Âlûsî ise cehennemin kişiselleştirilmesiyle ilgili zahîrî manayı tercih ederek naklen şu rivayeti aktarmaktadır: Hz. Peygamber (s.a.v.) "Her kim bilerek, bana atfederek yalan söylese,⁹² cehennemin iki gözü arasında oturacağı yere hazırlansın" buyurdu. "Ey Allah'ın Rasulu cehennemin gözü var mıdır?" dediler. "İşitmediniz mi? Allah Teâlâ "Onları uzak bir mesafeden görünce..." buyuruyor, gözleri olmasa görür mü? buyurdu."⁹³

Kıyameti inkâr eden kâfirleri oldukça uzak mesafeden dahi tanıyan cehennemin, öfkeden kaynamaya ve uğuldamaya başlamasının aktarıldığı ayetteki⁹⁴ تَغَيُّطًا (tegayyuz) kelimesini öfkelenmek, زَفِيرًا (zefîr) kelimesini de içeri nefes almak şeklinde anlamlandıran Elmalılı,

⁹⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 3: 12.

⁹¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 30: 56, 57.

⁹² Yüce Allah Kur'ân'da yalan konuşmayı yasaklamaktadır (Hacc 22/30). Bu bağlamda hem hakikati yalanlamak hem de hakikatin hilafına yalan konuşmak tüm insanlara yasaklanmıştır. (Yalancılık ve yalanlama konusunda geniş bilgi için bk. Mustafa Kara, *Kur'ân ve Güzel Ahlâk*, 2. Baskı (Samsun: Üniversite Yayınları, 2019): 95-99.

⁹³ Âlûsî, *Ruhu'l-me'ânî*, 9: 432.

⁹⁴ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 2: 326.

cehennemin onları gördüğü vakit –onların cehennemi görüp görmemesi önemsizdir- öfkesinden dehşetli sesler çıkarmakta ve onları sömürmek için içine çekmekte olacağını vurgulamaktadır. Cehennemin onları görebilme yeteneğinin olması cehenneme bir idrak nispet etmektir ki; Elmalılıya göre çoğu müfessir bunu mecazî manada değerlendirmektedir. Oysa cehenneme farklı ayetlerde⁹⁵ de canlılık izafe edildiğini belirten müfessir, burada kelimelere birbirinden farklı anlamlar vermek yerine meseleyi Allah'ın kudreti dâhilinde esrarengiz bir durum olarak düşünmek gerektiğini belirtmektedir.⁹⁶

Cehennem azabının dehşeti ve etkisini artırmak amacıyla teşhis sanatının işlendiğini söyleyebileceğimiz başka ayetler Mülk suresinde geçmektedir. “Rablerini inkâr edenler için cehennem azabı vardır. Ne kötü varılacak yerdir orası! Oraya atıldıklarında, onun kaynarken çıkardığı korkunç uğultuyu işitirler. Neredeyse cehennem öfkeden çatlayacaktır! Oraya her bir topluluk atıldıkça oranın bekçileri onlara, “size bir uyarıcı gelmemiş miydi?” diye sorarlar.” (el-Mülk 67/6-8) شهييق kelimesini inkârcuların çıkardığı eşek sesine benzeyen sesleri olarak yorumlayan Süyûtî'ye (ö. 911)⁹⁷ karşın Mâverdî, o korkunç sesin cehennem ehlinden yahut cehennemden gelmesinin farksız olduğunu belirtmektedir.⁹⁸ Sevri, تَفْوَر kelimesine cehennem çok suda az tanenin kaynatılması gibi onları kaynatır manasını⁹⁹ verirken İbn Abbas, cehennem cehennemliklere öfkesinden tıpkı bir tencerenin, kazanın kaynaması gibi kaynar demektedir.¹⁰⁰ Râzî ise bu tür mecazî ifadelerle ilgili fikrini anatomik kurallara göre açıklamaktadır: Öfke kalbin kanı kabardığında meydana gelen bir haldir. Kan kabardığında hacmi ve miktarı arttığından kan damarları uzar/ genişler. Dolayısıyla öfkenin şiddeti arttıkça kabarma da o nispette olur. Damarlar çatlayacak derecede gerilir. Bütün bu birbirine bağlı unsurlar aşırı öfkeyi mecazî olarak ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁰¹

⁹⁵ Örneğin bk. Kâf 50/30.

⁹⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5: 422.

⁹⁷ Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 562.

⁹⁸ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *Tefsîru'l-Mâverdî* (Beyrût: y.y., 1992), 6: 53.

⁹⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 6: 245.

¹⁰⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 30: 56, 57.

¹⁰¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 30: 56.

Yiyecek ve İçecekler

Cehennem azabının temel unsuru olan ateş dışında cehennemde yiyecek ve içecekler cinsinden azaplar da bulunmaktadır. “Ziyafet olarak bu mu daha hayırlı, yoksa zakkum ağacı mı? Şüphesiz onu zalimler için bir imtihan aracı kıldık. O, cehennem dibinde biten bir ağaçtır. Onun meyveleri sanki şeytanların kafalarıdır. Cehennemlikler ondan yiyecekler ve onunla karınlarını dolduracaklardır. Sonra onlar için bunun üstüne bir de kaynar sudan karışık bir içecek vardır.” (es-Saffât 37/62-67) Genel olarak cehennem içecekleri, suları, nehirleri ve pınarları denilebilecekler arasında mâu/mühl (el-Kehf 18/29; el-Meâric 70/8), hamîm (el-En’âm 6/70; Yûnus 10/4; el-Hac 22/10,19; es-Saffât 37/67; Sâd 38/57; Gafir 40/72; ed-Duhân 44/46,48; Muhammed 47/15; er-Rahmân 55/44; el-Vâkıa 56/42-44, 54, 93), ayn’âniye (ed-Duhân 44/45; er-Rahmân 55/44), şerâb/şürb (el-En’âm 6/70; Yûnus 10/4; el-Kehf 18/29), nühâs (er-Rahmân 55/35), şevb (es-Saffât 37/67), katırân (İbrâhîm 14/50; el-Kehf 18/96; er-Rahmân 55/44), sadîd (İbrâhîm 14/16; el-Kehf 18/29), gassâk (Sâd 38/57; en-Nebe’ 78/24), gıslîn (el-Hâkka 69/36) gibi isim ve sıfatlar sayılabilir.¹⁰² Cehennem içecekleri konusunda açıklamalara geçmeden önce cehennem yiyeceklerine dair bilgi vermek gerekirse öncelikle zakkuma değinmek yerinde olacaktır. Cehennem yiyeceği olarak geçen zakkum hakkında elbette fazlaca yorum yapılmaktadır. Bu yorumların büyük çoğunluğu nass değil rivayet ve te’vîl kaynaklı olmakla beraber bir gruplandırmanın bilgiyi toparlamaya yardımcı olacağı aşikardır. Zakkumun bir ağaç çeşidi ve yiyecek olduğundan hareketle sıfatlarını belirleme çabası müfessirlerin üzerinde yoğunlaştığı ilk meseledir. Taberî zakkumun cehennem dibinde biten ve dünyada Rabbine nankörlük yapanlara sunulacak bir yemek olduğunu ifade etmektedir.¹⁰³ Râzî’ye göre cehennem dibinde bitip tomurcuklanacak ve dalları cehennem derekelerine doğru yükselecektir. Yemenliler hurmaya ve kaymağa zakkum demektedirler. Râzî, dünyevî olarak olumlu bir mananın bulunduğu, Yemenlilerin güzel bir yiyeceğe bu ismi verdiklerini lakin Allah’ın bunu kastetmediğinin açık olduğunu

¹⁰² Cehennem suları ve içecekleri hakkında detaylı bilgi için bk. İlhami Günay, “Kur’ân-ı Kerîm’e Göre Cehennem Suları ve İçecekleri”, *EKEV Akademi Dergisi* 19/61 (2015): 115-140.

¹⁰³ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 25: 130.

belirtmektedir.¹⁰⁴ Elmalılı ise zakkumun hicaz bölgesinde, Mekke'de biten küçük yapraklı acı ve fena kokan bir ağacın ismi olduğunu kaydetmektedir.¹⁰⁵

Mâverdî, bu konuda Vâkıa suresindeki (el-Vâkıa 56/51-56) sıralamayı esas alarak cehennemdekilerin zakkum ağacından yiyip karınlarını doyurduktan sonra kaynar su içme isteklerini susamış develerin suya saldırıp içmesi, şeklinde aktarmaktadır.¹⁰⁶ Kur'ân-ı Kerîm'de zakkum ağacı dışında besleyiciliği ve açlığı yok edici özelliği olmayan "dari" isimli yiyecekten de bahsedilmektedir. İbn Kesîr'e göre bu ağaçtan daha iğrenç ve daha çirkin görünümlü bir ağaç bulunmamaktadır. "Onlara, acı ve kötü kokulu bir dikenli bitkiden başka bir yiyecek yoktur." (el-Gâşiye 88/6) ayetini delil getirerek tadının, kokusunun ve tabiatının kötülüğünü de mevcut özelliklerine ilave etmektedir.¹⁰⁷

İkinci mesele olarak meyvelerinin şeytan başına benzemesi ise kinayedir. Çünkü insanlar şekil ve gidişat açısından mükemmel olanları melekler, son derece çirkin ve çarpık olanları şeytanlar şeklinde tasavvur etmektedirler.¹⁰⁸ Taberî, benzer ifadelerle ağacın tomurcuklarının çirkin görünümünden ötürü şeytanların başlarına benzetildiğini;¹⁰⁹ Mâverdî, şeytanın fiziki yapısının çirkinliğiyle insanların zihninde yerleştiği için bu teşbihin yapıldığını¹¹⁰ ifade etmektedirler. Mevdudî ise güzel bir kızın periye, çirkin kadının ise cadıya benzetilmesi gibi, nurânî bir yüzün meleğe, kötü huylunun ise şeytana benzetildiğini kaydetmektedir.¹¹¹

Cehennemın içeceğine gelince kaynar su ve irinden oluşmaktadır. Yukarıdaki ayette geçtiği üzere zakkuma ilaveten kaynar su ile karıştırılmış içecek sunulacaktır. Nitekim Muhammed suresinde kaynar suyun derecesi bağırsakları paramparça eden¹¹² sıfatıyla belli

¹⁰⁴ Bk. Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 26: 123.

¹⁰⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6: 206.

¹⁰⁶ Mâverdî, *Tefsîru'l-Mâverdî*, 6: 259, 260.

¹⁰⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 5: 310.

¹⁰⁸ Bk. Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 26: 123; Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6: 206.

¹⁰⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12: 77, 78.

¹¹⁰ Mâverdî, *Tefsîru'l-Mâverdî*, 5: 51.

¹¹¹ Mevdudî, *Tefhimü'l-Kur'ân*, 5: 23.

¹¹² Muhammed 47/15; Kur'ân-ı Kerîm'de cehennemın azap şekillerinden kaynar su ile ilgili birçok ayet bulunmaktadır. Bk. el-En'âm 6/70; Yunûs 10/3; el-Kehf 18/29; el-Hacc

edilmektedir. “Hüsranın ardından da cehennem vardır. Orada kendisine irinli su içirilecektir. Onu yudumlamaya çalışacak fakat boğazından geçiremeyecektir... ” (İbrâhîm 14/16-17) ayeti kaynar su dışında irinli suyun cehennem ehlinin içeceği olduğunu belirtmektedir. Taberî onun kustumuk ve kan türü bir içecek olduğunu söylemektedir.¹¹³ İbn Kesîr’in rivayetine göre Mücahid ve İkrime, ayetteki “sadîd” kelimesini irin ve kandan; Katade ise o kişinin eti ve derisinden akan şey olduğunu kaydetmektedirler.¹¹⁴ Cehennem’de içecek olarak “gassak” (en-Nebe 78/25, 26) da bulunmaktadır. Müfessirler genel olarak bunun hamîmin zıddı olarak son derece soğuk bir içecek olduğunu vurgulamaktadırlar.¹¹⁵ Hamîm kelimesi ise Elmalılıya göre kaynar su demektir ve bağırsakları parçalayan suya denir.¹¹⁶ Hamîmin kök manaları da dikkate alındığında onun; sıcaklığının şiddetiyle terleteceği, hatta organları eriterek sıvılaştıracağı anlaşılmaktadır. Hamîmin bu anlatımının, insanın inanç ve fiillerini Allah’a tabi kılmasını sağlamaya yönelik olduğu muhakkaktır.¹¹⁷ Bu meyanda Seyit Kutub, cehennem sahnesinin anlatıldığı ilgili ayeti, adeta hayallerde canlandırarak; yananların vücutlarından akan irinli sular tekrar kendilerine içirilmekte, onlar ise istemeye istemeye lakin mecbur oldukları için iğrenerek içmekte fakat acı ve kötü kokusundan ötürü yudum boğazlarına düğümlemektedir, şeklinde aktarmaktadır.¹¹⁸

Kaynar su cehennemde sadece içecek değil aynı zamanda fizyolojik azapta kullanılan başka bir araçtır: “... Başlarının üstünden kaynar su dökülür. Onunla, karınlarının içindekiler ve derileri eritilir...” (el-Hacc 22/19-20) Bu ayetle ilgili olarak Taberî, onların başlarından dökülen kaynar suyun onların hem vücutlarındaki yağlarını hem de derilerini eriteceği böylece bu su ile yanıp kavrulan derilerinin parça parça döküleceği yorumunu yaparken,¹¹⁹ Râzî, söz konusu sıcak suyun ısı derecesini belirtmek için İbn Abbas’tan ‘şayet o sudan dünyanın

22/19-20; Gâfir 40/71-72; ed-Duhân 44/34-41; er-Rahmân 55/44; el-Vâkıa 56/42,93; en-Nebe 78/24-26.

¹¹³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 13: 195.

¹¹⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 3: 597.

¹¹⁵ Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 26: 192, 193; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 4: 353.

¹¹⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6: 206.

¹¹⁷ Günay, “Kur'ân-ı Kerîm’e Göre Cehennem Suları ve İçecekleri”, 125.

¹¹⁸ Seyyit Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Marife, 1971), 6: 147.

¹¹⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8: 134.

dağlarına bir damla düşmüş olsaydı, onu eritirdi' sözlerini rivayet etmektedir. Ayetteki "Yusheru" kelimesi, eritilir manasında kullanılmaktadır; yani onların başlarından kaynar su döküldüğünde, onun, bedeninde içinde yapacağı tahribat, dışında yapacağının aynısı olur, denmektedir. Diğer yandan iç ve dış organlara aynı anda aynı etkiyi yaptığı için bu ifade, Muhammed suresinde geçen bağırsak ve iç organları eriten kaynar su anlamından daha beliş ve daha etkilidir.¹²⁰

İbn Kesîr, ayetin yorumuyla ilgili geniş bir rivayet silsilesi kullanmakta, olayın gerçekleşme anını ayrıntısıyla vermekte ve özetle başlarından kaynar su döküldüğünde gerçekleşen erimenin sıralamasını aktarmaktadır: Melek ona bir kabı hararetinden dolayı iki kısaç ile taşır. Yüzüne yaklaştırdığında tiksindir lakin melek demirden bir kamçıyı kaldırarak başına vurur ve beynini boşaltır. Sonra kabı onun beyninden aşağı doğru döker, böylece kaynar su karnına ulaşır ve Allah'ın 'karınlarındakiler ve derileri eritilir' kavli gerçekleşir.¹²¹ Dünya hayatında olumlu bir anlam taşıyıp insanın biyolojik zorunluluklarına dayalı ihtiyaçlar olarak dikkatini ve hevesini cezbeden yiyecek ve içecekler cehenneme ait olunca birden içerik değiştirmektedir. Şöyle ki dünyada iken iştah açıcı olan gıdalar cehennem sahnesi anlatıldığında, daha duyulduğu anda iştah kaçıran, mide bulandıran ve yüz ifadesinin değişmesine sebep olan şeylere dönüşmektedirler. Kur'ân-ı Kerîm bunu bazen aşağılayıcı ama her durumda veciz bir şekilde anlatırken Kurân'ın yorumlanmasını ve bir nevî Allah'ın muradını ifade etme görevini üstlenen müfessirler anlamın ve meramın zihinlerde tam manasıyla oturmasını sağlamak amacıyla kendi pedagoji anlayışlarıyla meseleyi ele almakta ve ilgili sahnenin etkisini artırmak amacıyla konuyu detaylandırmaktadırlar.

Doğa Olayları Benzeri Dış Etkenler

Cehennemdeki azap çeşitlerinden kavurucu rüzgar ve duman dünyadaki doğa olayları cinsinden azap türleridir: "Allah da bize lütfetti ve bizi iliklere işleyen semûm'dan korudu." (et-Tûr 52/27) Râzî'ye göre semûm son derece yakıcı ve hararetli rüzgardır; hasta eder dahası çoğu kez öldürür. Lakin Râzî, bu anlamdan ziyade onun bir yerden diğer yere hareket eden kokuşmuş bir hava olma ihtimalinin daha yüksek olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla insan onu hissedip kokladığında

¹²⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 23: 20.

¹²¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 4: 377.

onun kokuşmuşluğundan ruhu ve kalbi bozularak ölmektedir.¹²² Semûm'un zehirli, sıcak sam yeli olduğunu kaydeden Elmalılı, onun cehennemin tabakalarından birine verilen isim olduğuna dair rivayetin varlığından da bahsetmektedir.¹²³

Vâkıa suresinde semûm sonrasında "yehmûm" ifadesi kullanılmaktadır: "Onlar semûm, hamîm ve yehmûm içerisinde..." (el-Vâkıa 56/42-43) buradaki yehmûm kara duman olarak özetlenirken siyahlığından ya da sıcaklığından ziyadelik için bu kalıbın (yehmûm) kullanıldığı ifade edilmiştir. Özetle bu üç ifade (semûm, hamîm, yehmûm) cehennem ehlinin daima azapta olduklarını göstermektedir: şayet havanın estiği yöne yönelseler başlarına semûm isabet eder; kendisinin semûmdan korumak amacıyla bir köşeye çekilseler yehmûm içinde kalırlar; eğer bundan da kurtulmak isteseler bu defa hamîmden sakınamazlar. Diğer bir ihtimal ise bir tertiple olabilir: semûm onlara çarpar ve susarlar, susuzluk dolayısıyla hamîm içerler ve bağırsakları paramparça olur, nihayet gölgelik ararlar; o da yehmûmdur. Ayrıca Râzî yehmûmun cehennemin isimlerinden biri olarak da kabul edilebileceğini görüşlerine eklemektedir.¹²⁴

Diğer Azap Şekilleri

Cehennemdeki azap türleri arasında demir topuzlarla dövülmek, zincirlere vurulmak ve bir nesneye bağlanmak gibi çeşitler bulunmaktadır. Bunlardan demir topuzlarla dövülme sadece bir ayette geçmektedir: "Onlar için bir de demir topuzlar vardır." (el-Hacc 22/21) Ayetteki مَقَامِعُ ifadesi kendisiyle dövülen, vurulan şey manasında yorumlanmaktadır.¹²⁵ Kurtubî cehennemdeki demir topuzların cehennem görevlilerinde bulunduğunu ve bunlarla suçluları dövdüklerini belirtirken¹²⁶ Taberî, ateşten kıyafetlerin giydirildiği (el-Hacc 22/19) bu suçlular cehennemden kaçmak istediklerinde zebanilerin topuzları başlarına vurduklarını eklemektedir.¹²⁷ İbn Kesîr, Sa'id b. Cübeyr'den, ısındığında sıcaklık bakımından en kızgın eşya olan bakırın, cehennem ehlinin kıyafeti olduğunu rivayet etmektedir. Demir topuzlar

¹²² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 29: 146, 147.

¹²³ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 8: 13.

¹²⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 29: 147.

¹²⁵ İsfahânî, *Müfredât*, 684.

¹²⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kurân*, 12: 18.

¹²⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 10: 247.

veya kamçılar konusunda da ebat ve ağırlık yorumu yapan İbn Kesîr, onlar şayet dünyada bir dağa vurulmuş olsaydı dağ paramparça olurdu; onlar eğer yeryüzüne konulmuş olsaydı insan ve cinlerin tamamı toplansalar onu yerden kaldıramazdı,¹²⁸ hadisini rivayet etmektedir.¹²⁹ Râzî, cehennem ehline demir topuz/sopalarla vurulmasını bir sonraki ayetle birleştirerek tevil etmektedir ve ne zaman oradan çıkmak isterseler demir topuzlarla başlarına vurulup derinliği yetmiş yıl olan cehenneme geri döndürülmektedirler, demektir. Râzî, cehenneme geri dönmek bir iade meselesini akla getirdiği için açıklamaya ihtiyaç duymaktadır. Şu durumda cehennemdekilerin oradan çıkmış olmaları gerekmektedir. Hâlbuki çıkmaları imkânsızdır. Müfessir çıkma ve iadenin ifade ettiği manayı, cehennem alevinin suçluların yüzüne vurması, böylece yükselerek ateşin en üstüne çıkmaları, sonrasında demir topuzlarla geri döndürülmeleri, şeklinde açıklamaktadır.¹³⁰

Dünyada Allah'ı ve resulünü inkâr edenlerin ahirette demir halkalara ve zincirlere vurulacağı (İbrâhîm 14/49; Gâfir 40/71-72; el-Hakka 69/30-34; el-Hümeze 104/8-9), sütunlara bağlanacağı ve öylece cehenneme kapatılacağı (el-Hümeze 104/8-9) haber verilmektedir. "Onlar kitabı ve elçilerimize gönderdiklerimizi yalanlayanlardır. Onlar bilecekler. O zaman onlar boyunlarında demir halkalar ve zincirler olduğu halde kaynar suya sürüklenecekler, sonra da ateşte yakılacaklardır." (Gafir 40/70-72) Zemahşerî, gelecek ifade eden "sevfe" ile geçmiş zaman ifade eden "iz" edatının aynı anda kullanılmasının ayeti anlamayı zorlaştıracığı düşüncesine karşın, buradaki "iz" edatının "iza" edatı manasına olduğunu söylemektedir. Zira gelecek zamana ait olaylar Allah'ın ilminde kesin olarak mevcut olduğundan Allah bunları olup-bitmişliği ifade eden lafızlarla anlatmaktadır.¹³¹

İbn Kesîr olayları pedagojik açıdan ele alarak etkileyici bir cehennem sahnesi aktarmakta ve birçok ayeti bir araya getirerek aşamaları gözlerde canlandırmaktadır: Bir uçları zebanilerin ellerinde olan demir halkalar ve zincirler ile (yüzüstü) sürünmektedirler. Bir defasında hamîme diğerinde cahîme girerler. "...Onlar cehennem ateşiyle kaynar su arasında dolaşır dururlar." (er-Rahmân 55/44)

¹²⁸ Ahmet b. Hanbel, *el-Müsned*, 3:29.

¹²⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 4: 377.

¹³⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 23: 20.

¹³¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3: 173.

Yiyecekleri zakkûm iken içecekleri hamîmdir. Sonra yine cehenneme dönerler.¹³² İnsanın içine işleyen bir sıcaklık ve kaynar su içinde, serinliği ve hoşluğu olmayan kara bir dumanın gölgesinde bulunurlar.¹³³ Sonra başının üstüne kaynar su azabından dökün. (deyin ki) Tat bakalım! Hani sen güçlüydün, şerefliydin. İşte bu şüphelenip durduğunuz şeydir.¹³⁴ Bu sözler kendilerine bir azarlama, küçümseme ve alay olarak söylenmektedir.¹³⁵

3.2.2. Manevî ve Psikolojik Olanlar

Esasında bütün azap çeşitlerinin manevî ve psikolojik bir boyutu bulunmaktadır. Lakin buradaki ayırım soyut ve somutluk açısından düşünülebilir. Şüphesiz en büyük psikolojik azap Allah'tan mahrum kalmaktır. Çünkü ayette “Hayır hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır. Hayır, şüphesiz onlar, kıyamet günü Rabblerini görmekten mahrum bırakılacaklardır. Sonra onlar muhakkak cehenneme gideceklerdir.” (el-Mutaffifîn 83/14-16) buyrulmaktadır. Allah'ın ahirette görülmesi ya da görülmesinin mahiyeti hakkındaki tartışmalar, konumuz olmadığı için ru'yetullah tartışmalarına girmeyerek belirtmek gerekir ki, ru'yetullah ister Allah'ın rahmetinden (mutezilenin görüşü) men edilmek olsun,¹³⁶ ister bizatihi Allah'ı görmekten mahrumiyet olsun (ehl-i sünnetin görüşü),¹³⁷ kafirler bundan mahrum olacaklardır. Allah'ın kafirlere cemaliyle tecelli etmeyişi, onlardan yüz çevirme ve hoşnutsuzluğunu kapsadığı için ruhları saran derin bir pişmanlık ateşidir. Bunun yanında Allah'ın vadinin gerçekliğini idrak ettikten sonra geçici bir dünya hayatına sonsuz uhrevî hayatı feda etmiş olmak, nedamet ateşiyle kişinin tutuşmasına sebep olacak diğer bir manevî azaptır.

Cehennem azabının sonlanmaması, süreklilik arz etmesi psikolojik açıdan son derece yıpratıcı ve ümitleri tüketen bir unsurdur. Ayette “... Varacakları yer cehennemdir. Cehennem ateşi dindikçe, onlara çılgın ateşi arttırırız” (el-İsrâ 17/97) buyrulmakta ve bitmeyecek bir azaptan söz edilmektedir. Maddî manevî tükenmişlik ve umutsuzluk içinde ölümü

¹³² Bk. es-Sâffât 37/68.

¹³³ Bk. el-Vâkıa 56/42-44.

¹³⁴ Bk. ed-Duhân 44/48, 49.

¹³⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 5: 415.

¹³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3: 173.

¹³⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 31: 87.

talep edecekleri ayette haber verilmektedir: “Azapları hafifletilmeyecektir. Onlar azap içinde ümitsizdirler. Biz onlara zulmetmedik. Fakat onlar, kendileri zalim idiler. (Görevli meleğe şöyle seslenirler) ‘Ey malik! Rabbin bizim işimizi bitirsin.’ O da ‘siz hep böyle kalacaksınız’ der.” (ez-Zuhruf 43/75-77) مُبْلِيسْ kelimesi, feraha ermekten ümidini kesen kimsenin, sesinin soluğunun kesilmesi gibi, sesi soluğu kesilen manasında yorumlanmıştır.¹³⁸

Sonuç

Kur’ân-ı Kerîm’de elli biri Mekkî, yirmi altısı Medenî olmak üzere yetmiş yedi ayette geçen cehennem kavramı, ilâhî hitabın muhataplarına sorumluluklarını yerine getirmemenin neticesinde karşılaşacakları cezayı bildirmek muhtevasıyla kullanılmaktadır. Ana teması “nar” olan cehennem, ısı içerikli kaynar su ve ateş dışında tercih edilemeyecek yiyecek ve içecekleri, kuyu ve vadileri de ihtiva etmektedir. Bu işkence mahallinin aynı zamanda yedi derekesi, en az on dokuz görevlisi bulunmaktadır. Ayrıca cehennem, ayetlerde nesne gibi aktarılmamakta, bilinçli bir varlık gibi konuşturularak kişiselleştirilmektedir. Zira büyüklük taslayan ve inkâr edenlere Allah’ın vadini yaşatacak, mevcut hayatın hitamında asıl yurt görevi ifa edecektir.

İnkârcıların varacağı esas yurt olma özelliğiyle büyük önemi haiz cehennem, tefsîr müdevvenatında ciddi bir yekûn tutmaktadır. İtikâdî ve soyut bir mesele olması hasebiyle aslında sağlıklı teville çok fazla müsait olmayan cehennem, yine de fazlaca yorumlanmıştır. Çünkü bir imtihan mahalli olan dünyada daha iyi mümin olmak motive edici unsurlar gerektirmektedir. Ayetlerde yer alan cennetle motive edip cehennemle korkutan eğitim süreci, müfessirlerce detaylandırılmakta ve şekillendirilmektedir. Bir müfessirin kültürel antropolojisi, ilgili ayetleri yorumlamada etkili olmuştur. Yine benzer şekilde müfessirin pedagojik anlayışı onların tevillerine yansımıştır. İlaveten müfessirin kelâmî görüşü, tasavvufî bakış açısı ve ahkam ayetleri öne çıkarışı tefsirin ana temasını oluşturmaktadır. Dolayısıyla müfessirler, tam bu noktada zikri geçen meselelerin hepsini bir şekilde ihata eden cehennemi, Kur’ân’î lafızların delaleti ve rivayetler çerçevesinde izah etmeye çalışmışlardır.

Kısaca söylemek gerekirse insanları ilâhî vahye uymaya çağıran Kur’ân-ı Kerîm’i, ilâhî muradı tesbit gayesiyle yorumlamaya çalışan

¹³⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 27: 194.

müfessirler, vahyin amacına hizmet için bilimsel, sosyolojik ve psikolojik bütün birikimlerini maksimum düzeyde ve her yönde kullanmışlardır. Bu bağlamda eskatolojik ve uhrevî âleme özgü cehennem, ontolojik farklılık da eklenince zihinlerde canlanabilmesi ve daha etkili olabilmesi için müfessirlerin tasvirlerine ihtiyaç hissetmektedir.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-müfehres*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1996.
- Ahmet b. Hanbel. *el-Müsned*. 21 Cilt. Beyrût: Alemu'l-Kutub, 1998.
- Âlûsî, Ebu's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillâh. *Ruhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kurânî'l-azîm*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 2001.
- Asım Efendî. *el-Ûkyânûsu'l-besîd fi tercemeti'l-Kâmûsi'-Muhîd*. 4 Cilt. b.y.: y.y., Âsitâne, ts.
- Avcı, Hatice. "Tefsir Eserlerini Kültürel Antropolojik Yaklaşımla Okumak". *Sosyal Bilimler Dergisi* 6/34 (2019): 511-523.
- Beydâvî, Nâsuriddîn Ebû Sa'îd Abdullah b. Ömer. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 2003.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-sahîh*. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Erkâm, ts.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Ruhu'l-beyân*. 10 Cilt. İstanbul: Cümle Yayınevi, ts.
- Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr. *Kitâbu'l-hayevân*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1969.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh tâcü'l-luğa*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1979.
- Çelik, Ahmet. "Kur'ân'a Göre Cehennem'de Kalmanın Semantik Tahlili". *Ekev Akademi Dergisi* 11 (2002): 75-91.
- Çiçek, Mustafa. *İslâm Kelamında Cennet ve Cehennem*. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2008.
- Ergün, Cemal. *Kur'ân'ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Üniversitesi, 2006.
- Esed, Muhammed. *Kur'ân Mesajı Meal- Tefsir*. 3 Cilt. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.

- Günay, İlhami. "Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Cehennem Suları ve İçecekleri". *EKEV Akademi Dergisi* 19/61 (2015): 115-140.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdirrahman. *Kitabu'l-'Ayn*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 2003.
- Harman, Ömer Faruk. "Cehennem" (Dinler Tarihi). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 7: 225-226. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Harman, Mürüvvet. "Yazıcıoğlu Mehmed'in Muhammediye'sinde Yer Alan Cennet ve Cehennem Tasvirleri". *Mukaddime Dergisi* 5/1 (2014): 89- 112.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâmüddîn İsmâîl. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. 6 Cilt. Beyrût: Dâru Kütübî'l-ilmîyye, 2015.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed Ensârî. *Lisânü'l-'Arab*. 2: 404. 17 Cilt. Beyrût: Dâru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıp. *Müfredâtü elfâzi'l- Kur'ân*. 209-210. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 2011.
- Kara, Mustafa. *Bireysel ve Toplumsal Açından Kur'ân Kıssaları*. Samsun: Üniversite Yayınları, 2018.
- Kara, Mustafa. "Hacc Süresi 15. Âyetin Anlaşılmasında Etkili Olan Üç Problem ve Çözümüne Dair Yaklaşımlar". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2014): 203-230.
- Kara, Mustafa. "Kur'ân Kıssalarının Anlaşılması". *Günümüz Tefsir Problemleri*. Ed. Ali Karataş - Yunus Emre Gördük. 207-228. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018.
- Kara, Mustafa. *Kur'ân ve Güzel Ahlâk*. 2. Baskı. Samsun: Üniversite Yayınları, 2019.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 2004.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Zeynulislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdülmelik. *Letâifu'l-işârât*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 2000.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *Tefsîru'l-Mâverdî*. 6 Cilt. Beyrût: y.y., 1992.
- Mevdudî, Ebu'-A'lâ. *Tefhimü'l-Kur'ân*. 7 Cilt. Trc. Muhammed Han Kayani - Ali Ünal - Hamdi Aktaş - Nazife Şişman - Yusuf Karaca - İsmail Bosnalı. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.

- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*. 4 Cilt. Kâhire: Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1964.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Hafizuddîn Abdullah b. Ahmed. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiki't-tevîl*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 2001.
- O'shaughnessy, Thomas J. "Cehennem'in Tanımlayıcı İsimleri ve Bunların Eleştirisi Altında Gelişimi". Trc. Ömer Kara. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1 (2000): 299-352.
- Öztürk, Mustafa. "Tefsirde Fahrettin er-Râzî", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahrettin er-Râzî*. Ed. Ömer Türker - Osman Demir. 279-342. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Râzî, Ebû Abdîllah Fahrüddîn b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-gayb*. 33 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l- 'ilmîyye, 2013.
- Sâbûnî, Muhammed Alî. *Safvetü't-Tefâsîr*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2001.
- Seyyit Kutub. *Fî zilâli'l-Kur'ân*. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Marife, 1971.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tefsîru'l-Celâleyn*. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1998.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 30 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1999.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmiu's-sahîh*. 5 Cilt. b.y.: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Tunçbilek, Hasan Hüseyin. "İslam Düşüncesinde Cehennem'in ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fena Problemi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2006): 15-33.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dîni Kur'ân Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Şura Yayınları, ts.
- Yıldırım, Hüseyin. *Kur'ân'da Cennet ve Cehennem Tasvirleri*. Yüksek Lisans Tezi, 100. Yıl Üniversitesi, 1999.
- Zebidî, Seyyid Muhammed Murtażâ. *Tâcu'l-'arûs*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1306h.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 2003.
- Wensinck, A. J. – Mensing, J. P. *el-Mu'cemu'l-müfehres*. Leiden: Mektebetü Birll, 1936.